

The Internal and External Roots of the Iran-Iraq War (1980–1988)Aliakbar Alinia Maryan¹ , Naser Jadidi^{2*} , Farinaz Hooshyar³

1. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: aliakbar.alinia@iau.ac.ir

2. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. (Corresponding Author), Email: naserjadidi@iau.ac.ir

3. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: f.hooshyar@iau.ac.ir

Article Info**Abstract****Article type:**

Research Article

Articl history:

Received:

2025-09-27

Accepted:

2025-10-26

Published online:

Keywords:War,
Iraq's invasion of Iran,
Algiers Agreement,
Border disputes

Iraq's invasion of Iran in September 1980, recognized as one of the longest and most complex conflicts of the 20th century, stems from multilayered internal and external factors. This study, through a historical-analytical and documentary approach, seeks to investigate the domestic and international causes of the war by simultaneously examining the political, ideological, and geopolitical contexts of both countries, as well as the role of extra-regional actors. The findings of this research indicate that, on the domestic level, the aftermath of the 1979 Iranian Revolution, the weakening of Iran's military structure, and Iraq's historical claims over sovereignty of the Arvand Rud (Shatt al-Arab) acted as the main driving forces. On the external level, the tacit support of global powers such as the United States and the Soviet Union for Iraq, the concerns of the Arab Gulf states over the export of Iran's revolution, and the Ba'ath regime's ambitions to establish regional hegemony intensified the conflict. Drawing on archival documents, speeches by the leaders of both countries, and expert analyses, the study shows that the intersection of domestic and regional interests—along with Iraq's miscalculation of Iran's post-revolutionary weakness—paved the way for the outbreak of war. The findings suggest that although border disputes were the apparent pretext, ideological rivalry, fears of a shifting balance of power in the Middle East, and the involvement of major powers were among the root causes of Iraq's aggression and the eight-year imposed war against Iran.

Cite this article: Alinia Maryan, Aliakbar; Jadidi, Naser; Hooshyar, Farinaz (2026). The Internal and External Roots of the Iran-Iraq War (1980–1988). *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 3(7), 91-108.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© The Author(s).

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

The eight-year war between Iran and Iraq (1980–1988) was among the most devastating modern conflicts in the Middle East, reshaping political, social, and economic structures of both nations. Despite the extensive scholarship over the past four decades, no consensus has emerged regarding the fundamental causes of the war. Scholars have offered competing explanations: border disputes, ideological confrontation, and external interventions. This research argues that the roots of the conflict cannot be located at a single level; rather, they must be understood through the interaction of domestic and international variables. By adopting Waltz's three-level analysis (individual, state, and international system), this study highlights the complex interplay of leadership ambitions, fragile domestic structures, and Cold War geopolitics in igniting and sustaining the war.

Method

This research employed a qualitative historical-analytical method combined with a documentary approach. Primary and secondary sources, including archival documents, political speeches, memoirs of military leaders, and scholarly analyses, were examined. The three-level analysis framework (Waltz, 1959) was used to categorize findings: the individual level (leadership decisions, particularly Saddam Hussein and Ayatollah Khomeini), the state level (political instability in Iran post-1979 Revolution and Iraq's authoritarian Ba'athist system), and the international level (Cold War dynamics, superpower interventions, and regional rivalries). Content analysis of archival materials, alongside cross-examination of Persian, Arabic, and English sources, enabled triangulation and validation of results. While statistical analysis was not applied, the study systematically compared historical events, speeches, and external aid patterns to identify causality and explanatory patterns.

Results

The findings reveal that the war emerged from the convergence of domestic crises and external opportunities. At the domestic level in Iraq, Saddam Hussein's consolidation of power in 1979 created an urgent need for legitimacy. Nationalist propaganda framed Iran as a foreign threat, enabling Saddam to unify diverse Iraqi factions under the Ba'athist state. Economically, Iraq's dependence on oil exports made full control of the Shatt al-Arab crucial, particularly as debt levels rose to nearly \$35 billion by 1980.

At the domestic level in Iran, the 1979 Revolution dismantled military and security institutions. The disbandment of the Shah's army, execution or exile of generals, and the creation of parallel structures like the Revolutionary Guard left the country militarily fragile. Political infighting among factions further fueled the perception of weakness. The revolutionary ideology of exporting Islam and supporting Iraqi Shiite movements alarmed Baghdad, increasing Iraq's incentive to strike.

At the individual level, Saddam's miscalculations proved decisive. He believed that Iran's military collapse, coupled with ethnic tensions in Khuzestan, would allow for a swift victory within weeks. His misperceptions of Arab minority support in Khuzestan and the underestimated mobilization capacity of Iran's revolutionary leadership transformed a short-term offensive into an eight-year stalemate.

At the international level, Cold War rivalry exacerbated the conflict. Although the United States and the Soviet Union initially claimed neutrality, both indirectly supported Iraq through intelligence, arms sales, and financial channels. The Gulf Cooperation Council, led by Saudi Arabia and Kuwait, provided Iraq with nearly \$80 billion in aid, seeing Iran's revolution as an existential threat. European states, including France and Germany, supplied advanced weaponry and chemical technology to Iraq. Regional actors framed the war as a defense of Arab identity against 'Persian expansionism,' reinforcing Saddam's position.

The results also highlight Iraq's strategic misinterpretation. While Iraq cited the abrogation of the 1975 Algiers Agreement and disputes over Shatt al-Arab as justifications, deeper motives included regional hegemony, ideological confrontation, and Cold War geopolitics. Iran's ability to transform structural weaknesses into revolutionary mobilization (through Basij and Revolutionary Guard forces) prolonged the war and reversed initial Iraqi gains.

In sum, border disputes served merely as a façade. The real drivers were a convergence of ideological contestation, strategic misperceptions, and international manipulation. The war's longevity illustrates how domestic vulnerabilities, leadership ambitions, and systemic pressures intertwine to create protracted conflicts.

Conclusion

This study concludes that the Iran-Iraq War was not the outcome of a single dispute but the result of a multilayered interplay between domestic, regional, and international factors. While Iraq exploited Iran's revolutionary instability, it misjudged the mobilizing power of revolutionary ideology. Similarly, external actors, instead of reducing tensions, fueled the conflict through financial and military support to Iraq. The findings align with theories emphasizing multi-level causality in international conflicts, diverging from reductionist explanations that prioritize only borders, ideology, or external powers.

The limitations of the study include restricted access to some Iraqi internal archives and reliance on secondary interpretations of Western and Iranian documents. Future research could expand by incorporating comparative case studies of similar regional wars to evaluate the applicability of the three-level analysis.

Policy recommendations suggest that regional disputes, if coupled with revolutionary ideological ambitions and great-power rivalries, hold the potential to escalate into prolonged wars. International organizations should prioritize early preventive diplomacy and address both domestic vulnerabilities and regional rivalries.

Ethical Considerations

Compliance with Ethical Guidelines: The authors confirm that this research followed academic ethical standards, with careful acknowledgment of all cited sources.

Authors' Contributions: All sections of the study, including conceptualization, literature review, data collection, analysis, and writing, were equally contributed by the authors.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Funding: This research received no specific grant from any funding agency.

Acknowledgment: The authors gratefully acknowledge the use of archival sources and scholarly works cited in the reference list.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی ریشه‌های داخلی و خارجی جنگ عراق و ایران (۱۳۵۹-۱۳۶۷)

علی اکبر علی‌نیا مریان^۱ ID، ناصر جدیدی^۲ ID، فریناز هوشیار^۳ ID

۱. گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. پست الکترونیک: aliakbar.alinia@iau.ac.ir
۲. گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: naserjadidi@iau.ac.ir
۳. گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. پست الکترونیک: f.hooshyar@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۴ تاریخ انتشار: کلید واژه‌ها: جنگ، حمله عراق به ایران، قرارداد الجزایر، اختلافات مرز	حمله عراق به ایران در شهریور ۱۳۵۹، به عنوان یکی از طولانی‌ترین و پیچیده‌ترین مناقشات قرن بیستم، از عوامل داخلی و خارجی چندلایه‌ای ریشه می‌گیرد که در این پژوهش با رویکردی تحلیلی-تاریخی و اسنادی تلاش می‌شود تا با بررسی همزمان بسترهای سیاسی، ایدئولوژیک و ژئوپلیتیکی دو کشور و همچنین نقش بازیگران فرا منطقه‌ای، علل داخلی و خارجی این جنگ مورد واکاوی قرار گیرد. در این راستا یافته‌ها و نتایج پژوهش حاضر بیانگر آن است که از منظر داخلی، تحولات پس از انقلاب ۱۳۵۷ ایران، تضعیف ساختار نظامی ایران و ادعاهای تاریخی عراق درباره حاکمیت بر اروندرود به عنوان محرک‌های اصلی عمل کردند. در سطح خارجی نیز، حمایت ضمنی قدرت‌های جهانی مانند ایالات متحده و شوروی از عراق و تلاش رژیم بعث برای تثبیت هژمونی منطقه‌ای، جنگ را تشدید نمودند. این تحقیق با استناد به اسناد آرشیوی، سخنرانی‌های رهبران دو کشور و تحلیل‌های کارشناسان نشان می‌دهد که تقاطع منافع داخلی و منطقه‌ای، همراه با سوءبرداشت عراق از ضعف ایران پس از انقلاب، بستری برای آغاز جنگ فراهم کرد. یافته‌ها حاکی از آن است که اگرچه اختلافات مرزی بهانه ظاهری جنگ بود، اما ترس از تغییر موازنه قدرت در خاورمیانه و دخالت قدرت‌های بزرگ، از ریشه‌های اصلی تهاجم عراق و هشت سال جنگ تحمیلی علیه ایران بوده است.

استناد: علی‌نیا مریان، علی‌اکبر؛ جدیدی، ناصر؛ هوشیار، فریناز (۱۴۰۴). بررسی ریشه‌های داخلی و خارجی جنگ عراق و ایران (۱۳۵۹-۱۳۶۷). تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۷)، ۹۱-۱۰۸.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© نویسندگان.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

جنگ هشت ساله ایران و عراق (۱۳۶۷-۱۳۵۹) به عنوان یکی از مخرب ترین جنگ های مدرن خاورمیانه، نه تنها تأثیرات ژرفی بر ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی دو کشور گذاشت، بلکه تحولات منطقه ای و بین المللی را نیز تحت تأثیر قرارداد با وجود گذشت چهار دهه از آغاز این مناقشه، اجماع علمی جامعی درباره علل بنیادین آن شکل نگرفته است. برخی پژوهشگران با تمرکز بر اختلافات مرزی دیرینه، به ویژه بر سر حاکمیت بر اروندرود، این جنگ را نتیجه مستقیم توافقنامه های استعماری ناکام (مانند قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر/ ۱۳۵۳ ش) می دانند (مهدوی، ۱۳۸۵: ۳۲). در مقابل، تحلیلگران دیگری با تأکید بر گفتمان ایدئولوژیک حاکم بر دو کشور، به تقابل «انقلاب اسلامی» ایران و «ناسیونالیسم عربی» یعنی عراق به عنوان عامل محرک اشاره می کنند (Marr, 2004: 201). باین حال، این پژوهش استدلال می کند که ریشه های جنگ را نمی توان صرفاً در یک سطح داخلی یا خارجی جست و جو کرد، بلکه درهم تنیدگی متغیرهای ساختاری و کارگزاری در هر دو کشور، همراه با مداخلات حساب شده قدرت های بزرگ، به تشدید تنش ها انجامید.

از منظر تاریخی، عراق با اتکا به جایگاه خود به عنوان «دژ شرقی جهان عرب» در دوران جنگ سرد، همواره تلاش داشت تا با مهار نفوذ ایران، نقش رهبری خود در خلیج فارس را تحکیم بخشد (Tripp, 2007: 159). از سوی دیگر، پیروزی انقلاب ایران در ۱۳۵۷ و گفتمان ضد استعماری آن، موازنه قدرت منطقه ای را بر هم زد. سقوط رژیم پهلوی و هرج و مرج نهاد های نظامی ایران (فلاحیان، ۱۳۹۰: ۱۱۷)، فرصتی استراتژیک در اختیار صدام حسین قرارداد تا با تصور ضعف ایران، ادعاهای تاریخی عراق درباره خوزستان و اروندرود را احیا کند. اسناد منتشر شده از آرشیو های امنیتی عراق نشان می دهد که رهبران بعثی، انقلاب ایران را تهدیدی ایدئولوژیک برای مشروعیت خود می پنداشتند و بر این باور بودند که سرکوب آن می تواند موقعیت عراق را به عنوان قدرت برتر عربی تثبیت کند.

در سطح بین المللی، اگرچه ایالات متحده و شوروی در ظاهر مواضعی بی طرفانه اتخاذ کردند، اما حمایت های غیر مستقیم آن ها از عراق (از جمله تأمین اطلاعات نظامی و تسهیل دسترسی به بازارهای مالی) نقش تعیین کننده ای در تداوم جنگ داشت. به ویژه پس از سال ۱۹۸۲ م، زمانی که موازنه نظامی به نفع ایران تغییر کرد، هم پیمانی پنهان غرب و کشورهای عربی خلیج فارس با عراق، به وضوح در قالب کمک های اقتصادی و تسلیحاتی آشکار شد. این پژوهش با ترکیب روش توصیفی - تحلیلی و با اتکا به چارچوب نظریه «سطح تحلیل سه گانه» تلاش می کند تا پویایی های داخلی (شامل تحولات ایدئولوژیک، اختلافات مرزی و رقابت رهبران) و عوامل خارجی (نقش قدرت های فرا منطقه ای و رقابت های جنگ سرد) را در یک مدل یکپارچه بررسی کند.

۱- مرور ادبیات و چالش های نظری پژوهش

مطالعه جنگ ایران و عراق در چهار دهه گذشته، موضوع پژوهش های متعددی در حوزه های تاریخ، علوم سیاسی و روابط بین الملل بوده است. ادبیات موجود را می توان به سه جریان اصلی تقسیم کرد:

(۱) رویکردهای مبتنی بر اختلافات مرزی،

(۲) تحلیل های ایدئولوژیک و

(۳) مطالعات تأکید کننده بر نقش قدرت های خارجی.

هر یک از این جریان‌ها، باوجود ارائه بینش‌های ارزشمند، از محدودیت‌های نظری و روش‌شناختی رنج می‌برند که نیاز به بازخوانی انتقادی دارد.

۱- **رویکردهای مرکزیت اختلافات مرزی:** در این نوع رویکرد برخی پژوهشگران با تکیه بر ریشه‌های تاریخی اختلافات ایران و عراق، جنگ را پیامد مستقیم تنش‌های حل‌نشده بر سر حاکمیت بر اروندرود می‌دانند. همانطور که میدانیم قرارداد ۱۹۷۵م/ ۱۳۵۳ش، الجزایر، تنها به‌صورت موقت تنش‌ها را کاهش داد و عدم پایداری عراق به مفاد آن، جرعه آغاز جنگ بود. در منابع فارسی نیز، مهدوی (۱۳۸۵: ۶۷) با بررسی اسناد دیپلماتیک، نشان می‌دهد که اختلافات مرزی همواره به‌عنوان اهرمی برای تشدید رقابت‌های دوجانبه عمل می‌کرد. بااین‌حال، این رویکرد از نقدهایی رنج می‌برد: نخست آنکه تمرکز صرف بر مسائل مرزی، نقش ایدئولوژی و تحولات داخلی دو کشور را نادیده می‌گیرد. دوم، همان‌گونه که (Karsh, 2002: 89) اشاره می‌کند، ادعاهای ارضی عراق اغلب ابزاری برای توجیه اهداف گسترده‌تر هژمونیک بود، نه علت بنیادین جنگ.

۲- **تحلیل‌های ایدئولوژیک جریان دوم،** تقابل گفتمان‌های سیاسی ایران و عراق را عامل محرک جنگ می‌داند. از یک‌سو، انقلاب ۱۳۵۷ ایران با شعار صدور «اسلام انقلابی»، ساختارهای سنتی قدرت در خاورمیانه را به چالش کشید. از سوی دیگر، حزب بعث عراق با تکیه بر ناسیونالیسم عربی سکولار، خود را مدافع «امت عرب» در برابر «تهدید ایرانی» معرفی می‌کرد. در پژوهش‌های فارسی، بزرگر (۱۳۹۵: ۱۰۳) بر این نکته تأکید دارد که ترس صدام حسین از نفوذ گفتمان شیعی در جامعه عراق، نقش کلیدی در تصمیم به حمله داشت. بااین‌حال، این رویکرد نیز مورد انتقاد قرار گرفته است (Tripp, 2007: 162). استدلال می‌کند که «ایدئولوژی بعثی، بیشتر ابزاری برای توجیه اقدامات صدام بود تا انگیزه اصلی جنگ». از سوی دیگر تمرکز بر تقابل شیعه و سنت یا اسلام و ناسیونالیسم، پیچیدگی‌های اقتصادی و ژئوپلیتیک جنگ را کمرنگ می‌کند.

۳- **نقش قدرت‌های خارجی و نظام بین‌الملل:** گروه سوم از پژوهش‌ها، جنگ را محصول مداخلات قدرت‌های بزرگ و رقابت‌های جنگ سرد می‌دانند. اسناد منتشرشده از آرشیوهای آمریکایی نشان می‌دهد که ایالات متحده، اگرچه در ظاهر بی‌طرف بود، اما از سال ۱۹۸۲ با عملیات «ستون فقرات» به حمایت اطلاعاتی و لجستیکی از عراق پرداخت. از نگاهی مشابه، فلاحیان (۱۳۹۰: ۱۳۲) در پژوهشی مبتنی بر اسناد سپاه پاسداران، نقش کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس (به‌ویژه عربستان سعودی و کویت) را در تأمین مالی عراق حیاتی می‌داند. بااین‌حال، این رویکرد نیز یک‌جانبه‌گرا تلقی می‌شود. به گفته (Hiro, 1991: 203)، اگرچه حمایت خارجی به تداوم جنگ کمک کرد، اما نمی‌تواند توضیح‌دهنده علل آغاز آن باشد.

در تحلیل و بیان چالش‌های نظری و گسست‌های پژوهشی فوق می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف) تقلیل‌گرایی: بسیاری از مطالعات موجود، جنگ را به یک عامل واحد (ایدئولوژی، مرزها یا مداخلات خارجی) تقلیل می‌دهند، درحالی‌که این رویداد حاصل تعامل پویای عوامل چند سطحی است.

ب) عدم دسترسی به اسناد داخلی عراق: تا پیش از سقوط صدام در ۲۰۰۳، اکثر پژوهش‌ها بر اساس اسناد غربی یا ایرانی انجام می‌شدند. اسناد جدید عراقی (مانند یادداشت‌های جلسات حزب بعث) نشان می‌دهد که رهبران عراقی، انقلاب ایران را تهدیدی آزرستانسپال می‌پنداشتند.

ج) غفلت از نقش جامعه‌شناسی نظامی: تأثیر فروپاشی نهادهای نظامی ایران پس از انقلاب (رجایی، ۱۳۸۰: ۷۲) و نقش آن در تشدید آسیب‌پذیری ایران، کمتر مورد تحلیل قرار گرفته است.

با توجه نقصان‌های موجود در تحقیقات پیشین، این پژوهش با عبور از تقابل‌های دوقطبی در ادبیات موجود، از چارچوب «سطح تحلیل سه‌گانه» (والتز، ۱۹۵۹/م ۱۳۷۹ق) بهره‌گیرد تا تعامل عوامل فردی (تصمیمات صدام‌حسین و رهبران ایران)، سطح دولت (ایدئولوژی‌ها و ساختارهای داخلی) و نظام بین‌الملل (جنگ سرد و نقش قدرت‌های بزرگ) را بررسی کند. همچنین، با ترکیب اسناد داخلی (مانند خاطرات فرماندهان نظامی) و داده‌های آرشیوی غربی، تلاش کند تا شکاف‌های موجود در روایت‌های یک‌سویه را پر کند.

۲- چارچوب نظری: سطح تحلیل سه‌گانه (فرد، دولت، نظام بین‌الملل)

در بررسی تاریخی جنگ عراق علیه ایران از نظریه سطح تحلیل سه‌گانه (فرد، دولت، نظام بین‌الملل) والتز برای تحلیل سه‌گانه والتز^۱ (۱۹۵۴) (۱۳۳۲ش/۱۳۷۳ق) برای شناخت ریشه‌های جنگ هشت‌ساله و علل حمله عراق به ایران استفاده می‌گردد که شامل سه سطح فردی (درون‌فردی و برون‌فردی یا خارجی)، دولتی (داخلی و خارجی) و بین‌المللی (ساختاری و فراساختاری) است. بر اساس نظریه سطح تحلیل سه‌گانه کنت والتز در کتاب انسان، دولت و جنگ (۱۹۵۴)، ریشه‌های جنگ را می‌توان در سه لایه فردی (خصوصیت رهبران)، دولتی (ساختار داخلی کشورها) و نظام بین‌الملل (بی‌آنارشی ساختار سیستم بین‌المللی) بررسی کرد که در مورد جنگ ایران و عراق، این نظریه به‌خوبی قابلیت تطبیق دارد به‌گونه‌ای که:

- در سطح فردی، تعارض شخصیت‌های کاریزماتیک صدام‌حسین و آیت‌الله خمینی، با ایدئولوژی‌های متضاد (ناسیونالیسم عربی در مقابل اسلام‌گرایی انقلابی)، به‌عنوان جرقه آغاز جنگ عمل کرد.

- در سطح دولتی، ساختار داخلی دو کشور نقش کلیدی ایفا کرد: عراق با بحران مشروعیت و نیاز به اتحاد ملی علیه دشمن خارجی و ایران با بی‌ثباتی نهادهای نظامی پس از انقلاب، زمینه را برای جنگ فراهم کردند. والتز بر این باور است که ماهیت رژیم‌ها (مثلاً سکولار در عراق و تئوکراتیک در ایران) بر رفتار خارجی آن‌ها تأثیر مستقیم می‌گذارد.

- در سطح نظام بین‌الملل، در پی آنارشی حاکم بر روابط بین‌الملل و رقابت قدرت‌های بزرگ (آمریکا و شوروی) برای مهار ایران انقلابی، موجب حمایت گسترده از عراق شد. از نگاه والتز، در سیستم بین‌الملل فاقد مرجعیت مرکزی، دولت‌ها برای بقا به تقویت قدرت خود می‌پردازند؛ همانگونه که عراق با استفاده از حمایت منطقه‌ای و بین‌المللی، تلاش کرد توازن قوا را به نفع خود تغییر دهد.

این سه سطح در کنار هم نشان می‌دهند که جنگ ایران و عراق صرفاً محصول یک عامل نبود، بلکه درهم تنیدگی تعاملات فردی، ساختارهای دولتی و فشارهای سیستم بین‌الملل، آن را اجتناب‌ناپذیر کرد. نظریه والتز با تأکید بر چندبعدی بودن علل جنگ، ابزاری تحلیلی برای درک پیچیدگی این مناقشه فراهم می‌سازد؛ که در ادامه پژوهش به تشریح بیشتر ابعاد آن پرداخته می‌شود.

^۱ - kenneth waltz

۳- زمینه‌های تاریخی اختلافات ایران و عراق

اختلافات مرزی ایران و عراق، به‌ویژه بر سر اروندرود، ریشه‌ای تاریخی دارد که به دوره امپراتوری عثمانی و ایران بازمی‌گردد. این تنش‌ها در قرن بیستم با شکل‌گیری دولت-ملت‌های مدرن تشدید شد و به یکی از عوامل اصلی جنگ ایران و عراق (۱۳۶۷-۱۳۵۹) تبدیل گردید. در ادامه، به مهم‌ترین نقاط عطف این اختلافات را پرداخته می‌شود.

از قرارداد ارزروم (۱۸۴۷ م/ ۱۲۶۳ ق) تا معاهده ۱۹۳۷ م (۱۳۵۳ ق): ریشه‌های مرزی.

- **قرارداد دوم ارزروم (۱۸۴۷):** این قرارداد بین امپراتوری عثمانی و ایران تحت فشار روسیه و بریتانیا امضا شد و مرزهای دو کشور را در منطقه کردستان و اروندرود تعیین کرد. طبق این قرارداد، حاکمیت بر اروندرود به‌طور مشترک به دو کشور تعلق گرفت، اما اجرای آن به دلیل ابهامات جغرافیایی و سیاسی ناکام ماند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۰: ۱۲۳-۱۲۵).

- **معاهده ۱۹۳۷:** پس از تشکیل عراق به‌عنوان کشوری مستقل (۱۹۳۲ م/ ۱۳۵۰ ق)، ایران و عراق در سال ۱۹۳۷ توافقنامه‌ای امضا کردند که بر اساس آن، خط تالوگ (عمیق‌ترین نقطه رودخانه) به‌عنوان مرز در اروندرود تعیین شد؛ اما عراق در دهه‌های بعد به دلیل موقعیت استراتژیک اروندرود (دسترسی به خلیج فارس)، این توافق را زیر سؤال برد (نجاتی، ۱۳۷۵: ۶۷).

- **توافقنامه ۱۹۷۵ الجزایر:** تلاش برای حل اختلافات: در دهه ۱۹۷۰، اختلافات مرزی و حمایت ایران از کردهای شورشی عراق (به رهبری مصطفی بارزانی) به اوج رسید. صدام حسین (معاون رئیس‌جمهور وقت عراق) برای تضعیف ایران، خواستار بازنگری در معاهده ۱۹۳۷ م و اعمال حاکمیت کامل عراق بر اروندرود شد.

- **مفاد توافقنامه الجزایر (۱۳۵۴ / ۱۹۷۵):** این توافق با میانجی‌گری هواری بومدین (رئیس‌جمهور الجزایر) امضا شد و شامل

دو بخش اصلی بود:

۱- تعیین خط تالوگ^۱ به‌عنوان مرز رسمی در اروندرود.

۲- تعهد دو کشور به عدم مداخله در امور داخلی یکدیگر^۲ (مانند قطع حمایت ایران از کردهای عراق).

- **نقض توافقنامه توسط صدام (۱۳۵۹ / ۱۹۸۰):** صدام حسین در سال ۱۳۵۹، با ادعای «تحقیر عراق» در توافقنامه الجزایر، آن را لغو کرد و حمله به ایران را آغاز نمود. این اقدام نقطه شروع جنگ هشت‌ساله بود (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۷۶: ۳۴۵-۳۵۰).

تلاش عراق برای کنترل منابع انرژی و دستیابی به هژمونی منطقه‌ای از دیگر عواملی بود که تحت حمایت قدرت‌های فرامنطقه‌ای زمینه شکل‌گیری این اختلافات را فراهم نمود. عراق با پشتیبانی کشورهای عرب (مانند عربستان و کویت) تلاش می‌کرد رهبری جهان عرب را در برابر ایران غیرعرب به دست آورد. ایران نیز در این مقطع با شعار «صدور انقلاب اسلامی»، به تهدیدی برای حکومت‌های سکولار عربی تبدیل شده بود (دهقانی، ۱۳۷۸: ۵۶-۶۰). از طرفی اختلاف بر سر حق کشتیرانی در اروندرود که مسیر

^۱ - خط تالوگ (Thalweg) در حقوق بین‌الملل به عمیق‌ترین خط جریان رودخانه‌ای اطلاق می‌شود که معمولاً در تعیین مرز میان کشورها در رودهای قابل کشتیرانی به کار می‌رود. در مورد اروندرود، مرز میان ایران و عراق محل اختلاف تاریخی بود، اما در پیمان ۱۹۷۵ الجزایر دو کشور توافق کردند که خط مرزی در اروندرود بر اساس خط تالوگ تعیین شود، به‌گونه‌ای که مرز دقیق، در امتداد عمیق‌ترین مسیر قابل کشتیرانی رودخانه قرار گیرد (جعفری ولدی، ۱۳۹۱: ۷۸). این توافق، نه تنها کشتیرانی مشترک را سامان داد بلکه یکی از مهم‌ترین اختلافات ژئوپلیتیکی منطقه را نیز کاهش داد (موسوی، ۱۳۹۵: ۱۲۳). اگرچه پس از آن جنگ ایران و عراق رخ داد، اما اصل تالوگ همچنان در تحلیل‌های حقوقی و دیپلماتیک مبنای مشروعیت مرزی تلقی می‌شود (ممتاز، ۱۳۸۲: ۱۵۶).

^۲ - متن کامل توافقنامه الجزایر در کتاب اسناد حقوقی بین‌المللی ایران (جلد ۴، ص ۲۰۵-۲۱۰).

حیاتی صادرات نفت هر دو کشور بود، به تشدید تنش‌ها دامن زد (ازغندی، ۱۳۷۶: ۱۸۹-۱۹۵). در این میان نیز آمریکا و شوروی با هدف مهار ایران پس از انقلاب، از عراق حمایت تسلیحاتی و اطلاعاتی کردند.

۳-۱- عوامل داخلی مؤثر در آغاز جنگ

مقدمه جنگ ایران و عراق (۱۳۵۹-۱۳۶۷) تنها محصول رقابت‌های خارجی نبود، بلکه ریشه در بسترهای داخلی دو کشور داشت. برخی عوامل داخلی عراق و ایران که به تشدید تنش‌ها و شعله‌ور شدن جنگ انجامید را می‌توان در عوامل زیر جستجو کرد:

۳-۱-۱- عوامل داخلی عراق

الف) بسترهای داخلی جنگ افروزی، حزب بعث عراق پس از کودتای ۱۹۶۸، با سرکوب مخالفان و تمرکز قدرت در دست صدام حسین، به دنبال هژمونی منطقه‌ای بود. صدام با اتکا به گفتمان ناسیونالیسم عربی، خود را رهبر «امت عرب» می‌دانست و برای مشروعیت‌سازی داخلی، نیاز به دشمن خارجی داشت (میرزایی، ۱۳۹۹: ۸۸). انقلاب ایران در ۱۳۵۷ و تهدید ایدئولوژیک آن برای حکومت سکولار بعثی، بهانه لازم را فراهم کرد (Tripp, 2007: 214).

صدام حسین به‌عنوان رئیس‌جمهور وقت عراق، نقش محوری در تصمیم‌گیری برای حمله به ایران در سال ۱۳۵۹ داشت. تحلیل شخصیت و انگیزه‌های صدام نشان می‌دهد که ترکیبی از عوامل شخصی، ایدئولوژیک و راهبردی او را به این تصمیم سوق داد. از دیدگاه شخصی، صدام که به‌تازگی در سال ۱۹۷۹ به قدرت کامل رسیده بود، نیاز به اثبات خود به‌عنوان رهبری قوی در منطقه داشت (میرزایی، ۱۳۹۹: ۷۸).

از منظر راهبردی نیز، صدام با تحلیل وضعیت ایران پس از انقلاب، سه محاسبه اشتباه انجام داد:

(۱) ارزیابی نادرست از ضعف نظامی ایران

(۲) تصور نادرست از واکنش جامعه بین‌المللی

(۳) پیش‌بینی اشتباه از مدت جنگ (کریمی، ۱۴۰۱: ۱۱۲).

اسناد منتشرشده نشان می‌دهد که صدام معتقد بود جنگ ظرف سه هفته به پیروزی عراق منجر خواهد شد (نصرتی، ۱۴۰۰: ۹۳).
ب) بحران مشروعیت و وحدت ملی؛ حکومت بعث، مبتنی بر اقلیت سنی، همواره با چالش شیعیان (۶۰٪ جمعیت) و کردها (۲۰٪) روبه‌رو بود. صدام با تحریک ملی‌گرایی عربی و معرفی ایران به‌عنوان «دشمن خارجی»، تلاش کرد شکاف‌های داخلی را بپوشاند (دهقانی، ۱۳۷۸: ۱۲۳). در این میان، جنگ فرصتی برای سرکوب بیشتر مخالفان و تحمیل هویت واحد بعثی بود (Marr, 1985: 260).
ج) اوضاع سیاسی اقتصادی عراق در حمله به ایران؛ اقتصاد عراق متکی به درآمدهای نفتی بود، اما دسترسی به اروندرود (مسیر حیاتی صادرات نفت) تحت کنترل مشترک ایران قرار داشت. صدام برای تسلط انحصاری بر این آبراه و افزایش قدرت اقتصادی، جنگ را ضروری می‌دانست (ازغندی، ۱۳۷۶: ۷۵). در آستانه حمله به ایران، عراق با چالش‌های سیاسی و اقتصادی متعددی روبه‌رو بود که بر تصمیم صدام برای شروع جنگ تأثیر گذاشت. از نظر سیاسی، نظام بعثی عراق که مبتنی بر حکومت تک‌حزبی بود، با

مخالفت‌های داخلی از جمله از سوی شیعیان و کردها مواجه بود صدام با شروع جنگ در پی یکپارچه کردن کشور تحت پرچم ملی‌گرایی عربی بود (رضوی، ۱۳۹۹: ۶۷).

از نظر اقتصادی، عراق اگرچه از درآمدهای نفتی برخوردار بود، اما با مشکلات ساختاری در اقتصاد خود روبه‌رو بود. بدهی خارجی عراق در سال ۱۹۸۰ به حدود ۳۵ میلیارد دلار رسیده بود (دهقان، ۱۳۹۸: ۱۲۴). صدام امیدوار بود با تصرف خوزستان و منابع نفتی آن، هم مشکلات اقتصادی عراق را حل کند و هم موقعیت ژئوپلیتیک کشورش را ارتقا دهد.

۳-۱-۲- عوامل داخلی ایران

الف) بسترهای داخلی آسیب‌پذیری: بی‌ثباتی پس از انقلاب ۱۳۵۷؛ انقلاب اسلامی ساختارهای سیاسی، نظامی و امنیتی ایران را دچار فروپاشی کرد. انحلال ارتش شاهنشاهی و تشکیل نهادهای موازی (مانند سپاه پاسداران) موجب تضعیف توان دفاعی شد (نجاتی، ۱۳۷۵: ۱۵۴). پاکسازی‌های گسترده (از جمله اعدام ژنرال‌ها) نیز ارتش را فلج کرد (Abrahamian, 1982: 179).

ب) تفرقه داخلی و رقابت نهادها: درگیری بین جناح‌های مذهبی (روحانیون) و چپ‌گرایان (مانند مجاهدین خلق)، دولت را درگیر بحران‌های مدیریتی کرده بود. این تفرقه، تصویر ضعف را به عراق منتقل می‌کرد (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۰: ۳۰۷).

۳-۱-۳- تعامل عوامل داخلی دو کشور

در این حوزه در عراق می‌توان به ترکیب قدرت مطلقه صدام، نیاز به مشروعیت از طریق جنگ و وابستگی اقتصادی به نفت اشاره کرد و در ایران نیز ضعف ساختاری پس از انقلاب، گفتمان تهاجمی ضدبعثی و فقدان دیپلماسی کارآمد را از جمله مواردی شمرد که مجموع این عوامل در کنار هم فضایی ایجاد کرد که صدام اشغال خوزستان را «عملی آسان» تصور کند (Hiro, 1991: 65).

- تحولات پس از انقلاب ایران و تضعیف نهادهای نظامی: تحولات پس از انقلاب ایران و تضعیف نهادهای نظامی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ایران، ساختارهای سیاسی و نظامی پیشین را دگرگون کرد. انحلال نهادهای سلطنتی و ایجاد نهادهای انقلابی، توان دفاعی کشور را به شدت تضعیف نمود: به گونه‌ای که با انحلال ارتش شاهنشاهی و با برچیده شدن ساواک و دستگیری یا اعدام فرماندهان ارشد (مانند ارتشبد اویسی)، ارتش ایران برای مقطعی ۶۰٪ از فرماندهان خود را از دست داد (Abrahamian, 1982: 174). سازمان جدید سپاه پاسداران نیز به جای تکمیل ارتش، به رقیبی برای آن تبدیل شد.

- تفرقه در نیروهای مسلح: رقابت بین سپاه و ارتش بر سر منابع و اختیارات، هماهنگی عملیاتی را مختل کرد. به گفته هوشنگ مهدوی (۱۳۸۰: ۳۲۱)، «سپاه به عنوان بازوی ایدئولوژیک نظام، اولویت بودجه و تجهیزات را داشت».

- پیامدهای امنیتی: تضعیف ارتش، تصویری از ضعف به عراق منتقل کرد. صدام حسین در خاطراتش می‌نویسد: «ایران پس از انقلاب، ارتشی بی‌سر و بی‌سامان داشت» (صدام حسین، ۱۹۸۱: ۱۲۲). تحلیلگران غربی نیز این ضعف را عاملی کلیدی در تصمیم عراق برای حمله می‌دانند (Cordesman, 1990: 89). این بی‌ثباتی، همراه با بحران گروگان‌گیری در سفارت آمریکا (۱۳۵۸)، ایران را در انزوای بین‌المللی قرارداد و زمینه را برای حمله عراق فراهم کرد.

ایدئولوژی بعثی عراق و تلاش برای هژمونی منطقه‌ای، حزب بعث عراق با شعار «وحدت، آزادی، سوسیالیسم»، هژمونی منطقه‌ای را از طریق ناسیونالیسم عربی دنبال می‌کرد:

- **پان عربیسم و رهبری صدام:** صدام حسین خود را وارث صلاح‌الدین ایوبی و رهبر جهان عرب می‌دانست. او در سخنرانی ۱۹۷۹ تأکید کرد: «عراق پرچمدار وحدت عرب است و باید علیه ایران غیرعرب بایستد» (Tripp, 2007: 208). این گفتمان، پایه مشروعیت داخلی و خارجی رژیم بعث بود.

صدام حسین با طراحی حمله به ایران در پی تحقق دو هدف کلیدی در جهان عرب بود: اولاً جایگزینی مصر به عنوان قدرت برتر عربی پس از پیمان کمپ دیوید و ثانیاً ارائه خود به عنوان مدافع جهان عرب در برابر «تهدید ایرانی» (شجاعی، ۱۳۹۷: ۸۹). اسناد نشان می‌دهد که صدام در ملاقات‌های خود با رهبران عرب، همواره بر این موضوع تأکید داشت که عراق به تنهایی در حال دفاع از تمام جهان عرب است (محمدی، ۱۳۹۸: ۱۴۵). این استراتژی در کوتاه‌مدت برای صدام موفقیت‌آمیز بود. کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس به‌ویژه عربستان سعودی و کویت، کمک‌های مالی قابل توجهی به عراق کردند (کاظمی، ۱۳۹۹: ۱۷۸)؛ اما در بلندمدت، هزینه‌های جنگ و وابستگی به کمک‌های خارجی، عراق را در موقعیت آسیب‌پذیری قرار داد.

- **مقابله با انقلاب ایران:** انقلاب ۱۳۵۷ ایران، با شعارهای شیعی و ضدصهیونیستی، به تهدیدی برای حکومت‌های سکولار عربی تبدیل شد. صدام با تحریک اختلافات مذهبی (سنی و شیعه)، خود را مدافع جهان سنی معرفی کرد (Marr, 1985: 245).

- **اتحاد با کشورهای عرب:** عراق با جلب حمایت مالی عربستان و کویت، «جبهه عربی» ضد ایران تشکیل داد. نشست بغداد در ۱۹۸۰ با حضور ۲۰ کشور عرب، نشان‌دهنده موفقیت دیپلماسی صدام بود (Henderson, 1991: 77). ایدئولوژی بعثی، همراه با حمایت قدرت‌های غربی، عراق را به بازیگری کلیدی در مهار ایران تبدیل کرد.

- **ادعاهای تاریخی عراق بر خوزستان و اروندرود:** اختلافات مرزی ایران و عراق، به‌ویژه بر سر خوزستان و اروندرود، ریشه در قرن‌ها رقابت تاریخی داشت.

- **ادعای مالکیت خوزستان:** عراق تا دهه ۱۹۷۰، خوزستان را «عربستان» می‌نامید و مدعی بود این منطقه در دوره عثمانی جزو قلمرو عراق بوده است. این ادعا مبتنی بر اسناد جعلی تاریخی بود. ایران همواره بر اصالت تاریخی خوزستان (شوش باستان) تأکید داشت.

- **مناقشه اروندرود:** عهدنامه ۱۹۳۷ مرز را در خط تالوگ تعیین کرد، اما عراق در ۱۹۶۹/م ۱۳۶۹ق، این پیمان را یک‌طرفه لغو نمود. صدام در ۱۹۸۰ (۱۳۵۸ش) گفت: «شط العرب عربی است و باید تحت حاکمیت کامل عراق باشد» (Karsh, 2002: 28).

- **توافقنامه ۱۹۷۵ الجزایر:** این پیمان مرزها را بر اساس خط تالوگ تثبیت کرد، اما صدام آن را «موقت» خواند و در ۱۹۸۰ با ادعای تجاوز ایران به خاک عراق، لغو کرد (ازغندی، ۱۳۷۶: ۹۵). این ادعاها، همراه با دسترسی استراتژیک به خلیج فارس، بهانه‌ای برای آغاز جنگ بود.

۳-۱-۴- عوامل خارجی و نقش قدرت‌های فرامنطقه‌ای

- نقش ایالات متحده و شوروی در تغذیه تنش‌ها: بی‌تردید رقابت دو ابرقدرت در طول جنگ سرد، نقش مستقیمی در تشدید اختلافات ایران و عراق نیز داشته است که در خصوص ایالات متحده آمریکا می‌توان به سیاست مهار ایران و در خصوص اتحاد شوروی به بازی دوگانه آن به ترتیب به شرح زیر می‌توان اشاره کرد:

- آمریکا و سیاست مهار ایران: پس از انقلاب ۱۳۵۷، آمریکا ایران را تهدیدی برای منافع غرب در خلیج فارس می‌دانست. اسناد وزارت خارجه آمریکا نشان می‌دهد که دولت ریگان از سال ۱۹۸۲ به صورت غیرمستقیم (از طریق کشورهای سوم مانند اسرائیل) به عراق سلاح می‌فروخت (Cordesman, 1990: 112). همچنین، آمریکا اطلاعات ماهواره‌ای از تحرکات نظامی ایران را در اختیار عراق قرار می‌داد (Hiro, 1991: 189).

- شوروی و بازی دوگانه: شوروی ابتدا پس از انقلاب، رابطه خوبی با ایران داشت، اما پس از اشغال افغانستان (۱۹۷۹) و نزدیکی ایران به غرب، به حمایت از عراق روی آورد. قرارداد تسلیحاتی ۱۹۸۰/م ۱۳۵۸ ش، مسکو با بغداد، شامل تحویل جنگنده‌های میگ-۲۳ و موشک‌های اسکاد بود (Karsh, 2002: 74). با این حال، شوروی همزمان به ایران نیز سلاح می‌فروخت تا موازنه قوا را حفظ کند (ازغندی، ۱۳۷۶: ۱۴۵).

- جنگ سرد و اهداف استراتژیک: با توجه به شرایط بین‌المللی حاکم، هر دو ابرقدرت می‌خواستند از گسترش نفوذ طرف مقابل در خلیج فارس جلوگیری کنند در این راستا حمایت آن‌ها از عراق، تلاشی برای تضعیف ایران انقلابی و حفظ ثبات در منطقه بود (Tripp, 2007: 231).

نگرانی کشورهای عربی از صدور انقلاب ایران و پیامدهای آن: انقلاب ۱۳۵۷ ایران به رهبری امام خمینی (ره)، حکومت‌های سکولار عربی را با چالش ایدئولوژیک روبه‌رو کرد. کشورهای سنی نشین حاشیه خلیج فارس (مانند عربستان و کویت) از تأثیرپذیری شیعیان خود از انقلاب ایران هراس داشتند. عربستان در گزارشی محرمانه هشدار داد: ایران می‌خواهد ایدئولوژی شیعه را به کشورهای عرب صادر کند (Al-Rasheed, 2002: 89).

- تشکیل شورای همکاری خلیج فارس (۱۹۸۱/م ۱۳۵۹ ش): این اتحادیه با هدف مقابله با تهدیدات ایران تأسیس شد. کشورهای عضو سالانه ۵۰ میلیارد دلار به عراق کمک کردند.

- تبلیغات ضدایرانی: رسانه‌های عربی (مانند شبکه العربیه) ایران را «حکومت فارس‌های متعصب» معرفی می‌کردند تا هویت عربی را در برابر هویت شیعی-ایرانی تقویت کنند (دهقانی، ۱۳۷۸: ۷۷). این ترس‌ها، همبستگی عربی علیه ایران را تقویت کرد و مشروعیت سیاسی و مالی لازم را برای جنگ در اختیار صدام قرار داد.

حمایت‌های تسلیحاتی و مالی به عراق در طول جنگ: در خصوص میزان بهره‌مندی عراق از کمک‌های مالی و تسلیحاتی در طول جنگ ۸ ساله، باید گفت که این کشور برخلاف ایران به گسترده‌ترین شبکه حمایت بین‌المللی دسترسی داشت:

- کمک‌های مالی کشورهای عربی: عربستان سعودی، کویت و امارات متحده عربی بیش از ۸۰ میلیارد دلار کمک بلاعوض به عراق پرداختند (Henderson, 1991: 132). کویت همچنین نفت عراق را از بندرهای خود صادر می‌کرد تا درآمد جنگی آن افزایش یابد (Marr, 1985: 275).

- سلاح‌های پیشرفته از غرب و شرق: در این زمینه می‌توان به ارسال سلاح‌های پیشرفته فرانسه، آلمان غربی و چین نیز اشاره کرد (Karsh, 2002: 101).

- آلمان غربی با فروش و تأمین تسلیحات شیمیایی و فناوری ساخت بمب‌های خوشه‌ای به عراق (Hiro, 1991: 203) و چین نیز با تأمین کلاشنیکف و راکتورهای ساخت سلاح شیمیایی، از جمله کشورهایی بودند که نقش مهمی را در تأمین تسلیحاتی عراق در جنگ هشت‌ساله علیه ایران ایفا می‌کردند (Cordesman, 1990: 155). در کنار موارد فوق از حمایت‌های سیاسی در سازمان ملل نیز نباید غافل شد چراکه آمریکا و متحدانش مانع از تصویب قطعنامه‌های محکوم‌کننده عراق برای استفاده از سلاح شیمیایی شدند. تنها در ۱۹۸۸، پس از بمباران شیمیایی حلبچه، قطعنامه ۶۲۰ تصویب شد (متقی، ۱۳۸۹: ۱۸۹). این حمایت‌ها به عراق اجازه داد علی‌رغم برتری جمعیتی و منابع ایران، هشت سال مقاومت کند.

۳-۱-۵- تقاطع عوامل داخلی و خارجی در اشتعال جنگ ایران و عراق

جنگ ایران و عراق (۱۳۵۹-۱۳۶۷) نمونه‌ای بارز از تلاقی پیچیده عوامل داخلی و خارجی است که به شکل‌گیری یک درگیری طولانی و ویرانگر انجامید. از یک‌سو، تحولات داخلی ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷، شامل بی‌ثباتی سیاسی، فروپاشی ساختارهای نظامی و اقتصادی و تضعیف جایگاه بین‌المللی کشور، شرایطی را فراهم کرد که عراق آن را فرصتی برای تحقق اهداف توسعه‌طلبانه خود قلمداد کرد (رجایی، ۱۳۸۰: ۷۸). از سوی دیگر، نقش بازیگران خارجی و منطقه‌ای در تشدید تنش‌ها، از جمله رقابت‌های جنگ سرد، حمایت قدرت‌های بزرگ از عراق و نگرانی کشورهای عربی از صدور انقلاب اسلامی، به اشتعال آتش جنگ دامن زد (کاظمی، ۱۳۹۹: ۱۱۲). در ایران همچنین، انقلاب و سرنگونی رژیم پهلوی به یک هرج‌ومرج مدیریتی انجامید. انحلال ارتش شاهنشاهی، اعدام یا پاک‌سازی فرماندهان نظامی و تضعیف نهادهای امنیتی، توان دفاعی کشور را به شدت کاهش داد (موسوی، ۱۳۹۵: ۹۳). این ضعف داخلی از نگاه صدام حسین، رئیس‌جمهور عراق، نشانه‌ای از آسیب‌پذیری ایران تفسیر شد. همزمان، بحران گروگان‌گیری در سفارت آمریکا و تحریم‌های بین‌المللی علیه ایران، این تصور را تقویت کرد که جمهوری اسلامی در عرصه جهانی منزوی است و نمی‌تواند در برابر تهاجم خارجی مقاومت کند. با این حال، صدام از درک این واقعیت غافل ماند که ایدئولوژی انقلابی و بسیج مردمی در ایران، توانایی تبدیل ضعف ساختاری به مقاومت همه‌جانبه را دارد.

۳-۱-۵-۱- سوءبرداشت عراق از ضعف ایران پس از انقلاب

تصمیم عراق برای حمله به ایران در سپتامبر ۱۹۸۰ (شهریور ۱۳۵۹) ریشه در تحلیل نادرست رهبران این کشور از توازن قوای منطقه‌ای داشت (میرزایی، ۱۳۹۹: ۶۷). صدام حسین با اتکا به گزارش‌های اطلاعاتی سطحی، گمان می‌کرد که ایران در اثر انقلاب، به «غولی بی‌سر» تبدیل شده است که ارتش آن فاقد کارایی و وفاداری و تجهیزات لازم برای مقابله است (نصرتی، ۱۴۰۰: ۸۹). این سوءبرداشت، با اهداف توسعه‌طلبانه عراق برای تثبیت هژمونی در خلیج فارس، کنترل اروندرود و الحاق استان خوزستان تقویت شد (دهقان، ۱۳۹۸: ۱۴۵).

اما واقعیت آن بود که هرچند ایران در کوتاه‌مدت با چالش‌های داخلی دست‌وپنجه نرم می‌کرد، انقلاب اسلامی یکپارچگی جدیدی مبتنی بر گفتمان مقاومت و دفاع از کیان اسلامی ایجاد کرده بود (سلیمانی، ۱۳۹۷: ۱۱۴). بسیج مردمی از طریق تشکیل بسیج و سپاه پاسداران و همچنین احیای روحیه ملی-مذهبی، به ایران اجازه داد تا در برابر تهاجم عراق نه تنها مقاومت کند، بلکه به مرور ابتکار عمل را به دست گیرد. شکست استراتژی «جنگ سریع» عراق و تبدیل جنگ به یک بن‌بست خونین، نتیجه مستقیم این سوءمحاسبه بود (کریمی، ۱۴۰۱: ۵۸).

یکی دیگر از عوامل مهم در تصمیم صدام برای حمله به ایران، تصور وی از وجود تمایلات تجزیه‌طلبانه در میان اعراب خوزستان بود. صدام بر اساس گزارش‌های اطلاعاتی خود معتقد بود که اعراب خوزستان از حکومت مرکزی ایران ناراضی هستند و از نیروهای عراقی استقبال خواهند کرد این تصور تا حدی ناشی از ارتباطات قبلی بعضی‌ها با برخی گروه‌های عرب در خوزستان بود (امیری، ۱۴۰۰: ۱۵۶) اما واقعیت این بود که اکثریت قاطع اعراب خوزستان در دفاع از تمامیت ارضی ایران مشارکت فعال داشتند. اسناد نظامی نشان می‌دهد که بسیاری از فرماندهان برجسته دفاع مقدس از میان عرب‌های خوزستانی برخاسته بودند (سلیمانی، ۱۳۹۷: ۲۰۱). این مسئله نماد دیگری از شکست محاسباتی صدام بود.

۳-۱-۵-۲- تعامل ایدئولوژی و منافع ژئوپلیتیک در تشدید جنگ

جنگ ایران و عراق را نمی‌توان صرفاً ناشی از رقابت‌های مرزی یا ژئوپلیتیک دانست؛ تقابل ایدئولوژیک دو رژیم نقشی تعیین‌کننده در عمق‌بخشی به اختلافات داشت (محمدی، ۱۳۹۸: ۳۲). این تقابل، با توجه به اکثریت شیعه در جنوب عراق، برای صدام خطری امنیتی محسوب می‌شد (رضوی، ۱۳۹۹: ۴۷). از سوی دیگر، عراق با تکیه بر گفتمان ناسیونالیسم عربی و دفاع از «جبهه شرقی» جهان عرب در برابر ایران، می‌کوشید حمایت کشورهای سنی مذهب خلیج فارس و قدرت‌های بزرگ را جلب کند (شجاعی، ۱۳۹۷: ۶۳).
با این حال، منافع ژئوپلیتیک نیز در کنار ایدئولوژی، محرک اصلی جنگ بود. کنترل اروندرود به عنوان شریان حیاتی تجاری و انرژی، رقابت بر سر نقش رهبری در خلیج فارس و تلاش برای بهره‌برداری از منابع نفتی خوزستان، همگی عواملی بودند که آتش جنگ را شعله‌ور نگه داشتند. افزون بر این، حمایت‌های بین‌المللی از عراق (از جمله از سوی ایالات متحده، شوروی و کشورهای عربی) و تحریم‌های گسترده علیه ایران، نشان‌دهنده آن بود که چگونه بازی بزرگ ژئوپلیتیک می‌تواند یک جنگ منطقه‌ای را به عرصه نیابتی رقابت‌های جهانی تبدیل کند.

۳-۲- تحلیل موردی: نقش اروندرود به عنوان نماد اختلافات

اختلافات مرزی بر سر حاکمیت اروندرود، به عنوان رودخانه استراتژیک مرزی ایران و عراق، ریشه در توافقنامه‌های استعماری قرن نوزدهم دارد. نخستین تلاش‌ها برای تعیین مرز در قرارداد ارزروم ۱۸۴۷م/۱۲۶۳ق، تحت نظارت امپراتوری عثمانی و بریتانیا انجام شد، اما ابهامات آن به‌ویژه در تعیین خط تالوگ (عمیق‌ترین نقطه رود) به عنوان مرز، موجب تنش‌های مکرر گردید. این ابهامات در پیمان ۱۹۳۷ نیز تداوم یافت و عراق با استناد به حق حاکمیت تاریخی بر کل اروندرود، حق کشتیرانی ایران را محدود کرد. اوج تنش‌ها در قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر به‌ظاهر حل شد؛ بر اساس این پیمان، مرز دو کشور بر اساس خط تالوگ تعیین گردید و عراق درازای توقف

حمایت ایران از شورش‌های کردی، حاکمیت مشترک بر اروندرود را پذیرفت. با این حال، این توافقنامه نه تنها به دلایل تاریخی، بلکه به دلیل ماهیت موقتی آن (تحت فشار ژئوپلیتیک جنگ سرد)، توانست اعتماد دو طرف را جلب کند.

از منظر حقوق بین‌الملل نیز، اروندرود به عنوان رودخانه مرزی، مشمول قواعد حقوق بین‌الملل آب‌های مرزی است که بر حاکمیت مشترک و بهره‌برداری عادلانه تأکید دارد. با این حال، عراق همواره با تفسیری یک‌جانبه، حاکمیت کامل بر اروندرود ادعا می‌کرد. این ادعاها مبتنی بر دو استدلال بود: نخست، استناد به حقوق تاریخی عثمانی بر منطقه و دوم، تهدید امنیتی ناشی از نزدیکی اروندرود به شهر بصره، مرکز اقتصادی عراق (Karsh, 2002: 112).

در مقابل، ایران با تکیه بر اصول حقوقی نوین، بر تقسیم عادلانه حاکمیت تأکید داشت. شکست مذاکرات در دهه ۱۹۷۰ و نقض یک‌جانبه قرارداد الجزایر توسط صدام حسین در ۱۷ سپتامبر ۱۹۸۰ (پیش از حمله)، نشان‌دهنده تبدیل اختلاف حقوقی به بحران امنیتی بود (برزگر، ۱۳۹۵: ۹۴).

اگرچه اروندرود به عنوان نماد اختلافات دیرینه عمل می‌کرد، اما تبدیل آن به بهانه جنگ تمام‌عیار، محصول ترکیبی از محاسبات استراتژیک، سوءبرداشت‌ها و تحولات داخلی دو کشور بود. از یک سو، رهبران بعثی عراق، به ویژه صدام حسین، فروپاشی نهادهای نظامی ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷ را نشانه‌ای از ضعف ساختاری ایران تفسیر کردند اسناد دفتر سیاسی حزب بعث نشان می‌دهد که صدام معتقد بود حمله سریع می‌تواند خوزستان (که عراق آن را «عربستان» می‌نامید) را ضمیمه خاک عراق کند و اروندرود را به طور کامل تحت کنترل درآورد. از سوی دیگر، رهبران ایران، با تکیه بر گفتمان انقلابی، هرگونه مذاکره درباره حاکمیت اروندرود را به معنای پذیرش سلطه خارجی می‌دانستند (رجایی، ۱۳۸۰: ۸۸). این تقابل گفتمانی، فضایی ایجاد کرد که در آن، حل دیپلماتیک اختلافات غیرممکن به نظر می‌رسید.

نقش بازیگران خارجی نیز در تشدید تنش‌ها تعیین‌کننده بود. ایالات متحده و شوروی، اگرچه در ابتدا موضعی محتاطانه داشتند، اما با تشدید جنگ، حمایت‌های خود از عراق را افزایش دادند. گزارش‌های سیا در ۱۹۸۱ نشان می‌دهد که آمریکا، عراق را به عنوان «سدی در برابر صدور انقلاب ایران» می‌دید و تحریم‌های اقتصادی علیه ایران را تشدید کرد. همزمان، کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس، از جمله کویت و عربستان، با تأمین مالی عراق (بالغ بر ۴۰ میلیارد دلار)، عملاً به تداوم جنگ کمک کردند (فلاحیان، ۱۳۹۰: ۱۴۵).

این حمایت‌ها به صدام اطمینان داد که جامعه بین‌المللی در برابر تجاوز به ایران سکوت خواهد کرد. در نهایت، حمله عراق به ایران را نمی‌توان صرفاً ناشی از اختلافات مرزی دانست؛ بلکه اروندرود بهانه‌ای بود برای پیگیری اهدافی گسترده‌تر: مهار انقلاب ایران، تغییر موازنه قدرت در خلیج فارس و تحکیم هژمونی بعثی.

در واقع جنگ ایران و عراق، جنگی برای تعیین این بود که کدام ایدئولوژی بر خاورمیانه حکم‌فرما خواهد شد: اسلام‌گرایی انقلابی یا ناسیونالیسم سکولار. با این حال، این جنگ نه تنها به هیچ‌یک از اهداف عراق نرسید، بلکه هزینه‌های انسانی و اقتصادی بی‌سابقه‌ای را به دو کشور تحمیل کرد.

۴- پیامدهای جنگ بر توازن قدرت در خاورمیانه

این جنگ، شکاف‌های مذهبی و فرقه‌ای را در منطقه عمیق‌تر کرد. از طرفی، اسرائیل به‌عنوان یکی از بازیگران غیرعربی، با تضعیف همزمان ایران و عراق، فرصت یافت تا موقعیت خود را به‌عنوان قدرت نظامی برتر منطقه تحکیم کند. در سطح کلانتر، جنگ نشان داد که رقابت‌های خارجی (به‌ویژه میان آمریکا و شوروی) چگونه می‌تواند درگیری‌های منطقه‌ای را طولانی و مخرب کند. اگرچه شوروی در سال‌های پایانی جنگ فروپاشید، اما جایگاه آمریکا به‌عنوان قدرت حامی دولت‌های عربی حاشیه خلیج فارس تقویت شد. با این حال، این جنگ زنجیره‌ای از تحولات را آغاز کرد که تا امروز ادامه دارد: ظهور گروه‌های جهادی، تشدید اختلافات فرقه‌ای و رقابت ایران و عربستان بر سر هژمونی منطقه‌ای، همگی ریشه در پیامدهای مستقیم و غیرمستقیم این جنگ دارند.

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های پژوهش، جنگ ایران و عراق را نمی‌توان صرفاً نتیجه یکی از عوامل اختلاف‌برانگیز مانند مرزهای آبی یا تعارضات ایدئولوژیک دانست، بلکه این جنگ در نتیجه ترکیب پیچیده و درهم‌تنیده‌ای از مؤلفه‌های ساختاری، سیاسی، ایدئولوژیک و ژئوپلیتیک شکل گرفت. در سطوح نظری، پژوهش‌های چهار دهه اخیر در سه جریان اصلی قابل طبقه‌بندی‌اند: نخست، رویکردهایی که اختلافات تاریخی مرزی و به‌ویژه مناقشه بر سر حاکمیت اروندرود را عامل آغاز جنگ می‌دانند؛ دوم، دیدگاه‌هایی که بر تقابل گفتمان انقلابی جمهوری اسلامی ایران با نظام سکولار و اقتدارگرایی بعث عراق تمرکز دارند؛ و سوم، تحلیل‌هایی که نقش قدرت‌های خارجی را در تسلیح، تحریک یا حمایت از طرفین برجسته می‌کنند. اگرچه هر یک از این دیدگاه‌ها به روشن شدن بخشی از واقعیت کمک کرده‌اند، اما در غیاب یک نگاه تلفیقی و کل‌نگر، تصویری ناقص از علل و زمینه‌های جنگ ارائه داده‌اند.

ترکیب ضعف ساختاری ایران پس از انقلاب، سوءتفسیرهای راهبردی صدام از توان نظامی ایران و تلاش قدرت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی برای بهره‌برداری از شرایط متزلزل داخلی در تهران، بستری را فراهم ساخت که در آن یک اختلاف مرزی بالقوه، به جنگی بالفعل و ویرانگر بدل شد. عراق، ضعف ایران را فرصتی برای برتری‌جویی منطقه‌ای تلقی کرد، اما انقلاب اسلامی با بسیج توده‌ای، این ضعف را به نیروی دفاعی پر قدرتی بدل ساخت. در عین حال، حمایت گسترده قدرت‌های خارجی از دو طرف، به جای فرونشاندن بحران، به تداوم و تشدید آن انجامید. این جنگ در نهایت نه تنها به ویرانی اقتصادی، زیرساختی و انسانی دو کشور انجامید، بلکه ساختار قدرت در خاورمیانه را نیز دگرگون ساخت. ایران، علی‌رغم خسارات گسترده، به بازیگری فعال در محور مقاومت بدل شد، در حالی که عراق، با وجود ادعای پیروزی، آن‌چنان فرسوده شد که به اشغال کویت و سپس درگیری با جامعه بین‌الملل کشیده شد. مطالعه ریشه‌های جنگ ایران و عراق نشان می‌دهد که چگونه درهم‌تنیدگی بحران‌های داخلی، آرمان‌گرایی ایدئولوژیک و رقابت‌های ژئوپلیتیک می‌تواند موجب تبدیل یک تنش منطقه‌ای به جنگی تمام‌عیار شود؛ جنگی که ابعاد آن تنها در سایه یک تحلیل میان‌رشته‌ای و چندلایه قابل فهم است.

کتاب‌نامه

ازغندی، علیرضا (۱۳۷۶)، تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران. تهران: انتشارات سمت.

- اسناد منتشرشده وزارت خارجه آمریکا (مورخ ۱۹۸۰-۱۹۸۸) در کتاب جنگ ایران و عراق در آینه اسناد (ص ۲۲۳-۲۳۰).
امیری، علیرضا (۱۴۰۰)، ایدئولوژی و جنگ: تقابل گفتمان‌های انقلاب اسلامی و بعث عراق. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
برزگر، کیوان (۱۳۹۵)، ژئوپلیتیک جنگ هشت‌ساله. قم: پژوهشگاه علوم انسانی.
جعفری ولدی، نصرالله (۱۳۹۱)، حقوق بین‌الملل عمومی (جلد دوم: حقوق دریاها و مرزها). تهران: انتشارات خرسندی.
دهقان، علی (۱۳۹۸)، ژئوپلیتیک خلیج فارس و جنگ هشت‌ساله. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
دهقانی، حسین. (۱۳۷۸)، «ژئوپلیتیک شیعه و سنی در خلیج فارس»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه. شماره ۲۴.
رجایی، غلامعلی (۱۳۸۰)، تحلیل تاریخی جنگ ایران و عراق. تهران: نشر نی.
رضوی، سید حسن (۱۳۹۹)، شیعیان عراق و انقلاب اسلامی. قم: بوستان کتاب.
سلیمانی، محمد (۱۳۹۷)، مقاومت و بسیج مردمی در دفاع مقدس. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
شجاعی، حسین (۱۳۹۷)، ناسیونالیسم عربی و جنگ ایران و عراق. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
صدام حسین (۱۹۸۱)، الخطب السياسية. بغداد: وزارة الإعلام العراقية.
فلاحیان، علی (۱۳۹۰)، نقش نهادهای نظامی در جنگ تحمیلی. تهران: مرکز اسناد دفاع مقدس.
کاظمی، علی (۱۳۹۹)، بین‌المللی شدن جنگ ایران و عراق. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
کریمی، مصطفی (۱۴۰۱)، استراتژی نظامی عراق در جنگ تحمیلی. تهران: دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش
متقی، ابراهیم (۱۳۸۹)، سیاست خارجی ایران در دوران جنگ. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۳.
محمدی، منوچهر (۱۳۹۸)، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر دادگستر.
ممتاز، محمد (۱۳۸۲)، حقوق بین‌الملل عمومی (جلد دوم). تهران: سمت.
موسوی، سید عباس (۱۳۹۵)، بررسی تاریخی - حقوقی اختلافات مرزی ایران و عراق. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
مهدوی، عبدالرضا هوشنگ (۱۳۸۵)، ایران و عراق: از همسایگی تا جنگ. تهران: علمی و فرهنگی.
میرزایی، احمد (۱۳۹۹)، تصمیم‌گیری در نظام بعثی عراق. تهران: انتشارات وزارت علوم.
نجاتی، غلامرضا. (۱۳۷۵)، جنگ ایران و عراق: پیشینه، علل و پیامدها. تهران: انتشارات رسا.
نصرتی، علی. (۱۴۰۰)، اطلاعات و امنیت در جنگ تحمیلی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۷۶)، خاطرات هاشمی رفسنجانی: دوران جنگ. تهران: دفتر نشر معارف انقلاب
هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۸۰)، تاریخ روابط خارجی ایران. تهران: انتشارات امیرکبیر.

- Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton University Press.
Al-Rasheed, M. (2002). *A History of Saudi Arabia*. Cambridge University Press.
Cordesman, A. (1990). *The Iran-Iraq War and Western Security*. RUSI.
Henderson, S. (1991). *Instant Empire: Saddam Hussein's Ambition for Iraq*. Mercury House.
Hiro, D. (1991). *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict*. Routledge.
Karsh, E. (2002). *The Iran-Iraq War: A Military Analysis*. Palgrave.
Marr, P. (1985). *The Modern History of Iraq*. Westview Press.
Tripp, C. (2007). *A History of Iraq*. Cambridge University Press.

تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، سال سوم، شماره اول (پیاپی هفتم)، بهار ۱۴۰۵

